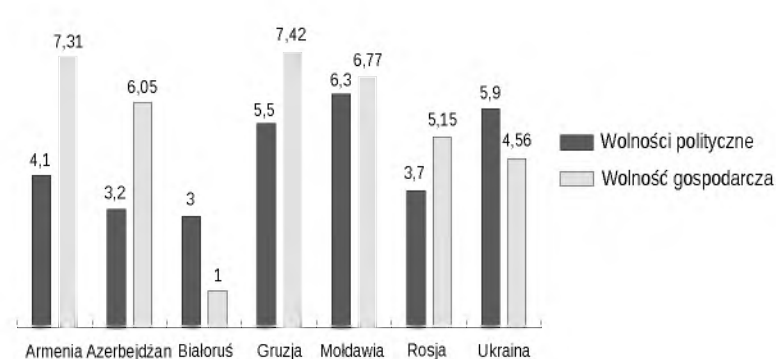

PAŃSTWA EUROPY WSCHODNIEJ

(ANDRZEJ NOWOSAD)

Wszystkie państwa należące do grupy zaliczanej tu do Europy Wschodniej (EW7) powstały w wyniku rozpadu ZSRR w 1991 r. i tylko dwa z nich – Rosja i Białoruś – nie doświadczyły wojny domowej. Do szczególnie krwawych konfliktów doszło w krajach Kaukazu. Wolności polityczne i gospodarcze w tych państwach są mocno zróżnicowane.

Wykres 5.1. Wolności polityczne i gospodarcze państw grupy EW7

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Banku Światowego i Freedom House

■ Armenia

Republika Armenii (Հայաստանի Հանրապետություն, *Hajastani Hanrapetutjun*) leży na Kaukazie Południowym. Armenia ogłosiła niepodległość w 1991 r., po rozpadzie ZSRR. Republika należy do Wspólnoty Niepodległych Państw, stara się o członkostwo w UE.

Historyczna Armenia obejmowała górzyste tereny Wyżyny Armeńskiej, leżące między Azją Mniejszą, Persją a Mezopotamią (dzisiejsze Armenia, Turcja wschodnia, północno-zachodnia część Iranu). W IV w. p.n.e. Ormianie byli już w pełni

uksztalowanym narodem, zasiedlającym duże terytoria Zakaukazia i Przedniej Azji, w tym Karabach (FEJGIN 1998). Od 301 r. n.e. religią państwową w Armenii było chrześcijaństwo, co czyni Armenię najstarszym chrześcijańskim państwem świata. Ziemie Ormian przez cały okres historyczny stanowiły arenę walk, a pod panowanie rosyjskie dostały się po wojnie Rosji z Persją w 1828 r. (wschodnia część Armenii) i Turcją w 1878 r. (północna Armenia) (TERNON 1977: 19–28). Południowa Armenia pozostała w Turcji, a północne granice Persji (Iranu) z ziemiami Ormian zostały ustalone ostatecznie w 1828 r. i nie uległy zmianom do dziś (EBERHARDT 2002: 233). Historycznie przynależne Armenii i zamieszkałe przez Ormian Górski Karabach (*Լեռնային Ղարաբաղ, Lerrnajin Gharabagh*) i Nachiczewań (*Նախիջևան, Naxçivan*), znajdujące się w granicach niepodległej Armenii, na mocy układu o przyjaźni radziecko-tureckiej (1920 r.), nie zostały włączone w skład radzieckiej Armenii, ale stały się samodzielnymi jednostkami administracyjnymi, przyłączonymi następnie do Azerbejdżańskiej SRR. Zachodnie ziemie ormiańskie (Azerbejdżan Zachodni) pozostają zaś na terytorium Iranu (SARKISYAN 2007: 441–452). Warto dodać, że Republika Armenii powstała na ziemiach, które wyzwoliły się z zależności od Rosji i nacisków tureckich, a układ o przyjaźni był *de facto* traktatem rozbiorowym Armenii między tymi państwami. Nachiczewań podlegał jurysdykcji azerbejdżańskiej, choć od Azerbejdżanu oddzielał go pas armeńskiego terytorium, a po utworzeniu w 1922 r. ZSRR otrzymał status autonomicznej republiki radzieckiej, wchodzącej w skład Azerbejdżańskiej SRR. W lipcu 1923 r. również armeński Górski Karabach stał się obwodem autonomicznym w składzie Azerbejdżańskiej SSR. Obszar łączący (rozdzielający) obie ormiańskie, przyznane Azerbejdżanowi, enklawy pozostał natomiast w granicach Armenii. Wydzielenie z Armenii obszarów Nachiczewańskiego oraz Górskiego Karabachu i przyznanie ich Azerbejdżanowi, jak też przeprowadzane tam polityka wynaradawiania i czystki etniczne (w Nachiczewanie populacja Ormian spadła niemal do zera) miały na celu przerwanie terytorialnej więzi etniczno-kulturowej Ormian z Armenii z ludnością ormiańską w Iranie (TERNON 1977: 207–262). Zarówno pod panowaniem tureckim, jak i sowieckim Ormian poddawano drastycznym mechanizmom wynaradawiania i czystkom etnicznym. W ten sposób nie tylko północno-wschodnią Armenię, pod panowaniem Rosji, ale także zachodnią Armenię, pod panowaniem tureckim, pozbawiono korzeni narodowych (NOWOSAD 2005: 135–140). Początków armeńskiego konstytucjonalizmu upatruje się w XIX w., kiedy pod wpływem Wiosny Ludów diaspora ormiańska na terytorium imperium osmańskiego wydała w 1857 r. akt, zwany przez historyków „konstytucją z 1863 r.”. Pod wpływem ulicznych demonstracji jako dokument został on przyjęty przez władze osmańskie 17 marca 1863 r., ale nigdy nie był respektowany (ZAKRZEWSKA-DUBASOWA 1977: 199). Akt mówił o powołaniu Ormiańskiego Zgromadzenia Narodowego, składającego się ze 140 osób i mającego reprezentować interesy mniejszości ormiańskiej w imperium Osmanów (SAGAN 2004: 16).

Rozpad ZSRR i w rezultacie powstanie niepodległych Armenii i Azerbejdżanu spowodowały regularną wojnę armeńsko-azerbejdżańską o Górski Karabach

(1991–1994). Rozejm między stronami konfliktu: Azerbejdżanem, samozwańczą Republiką Górskiego Karabachu i Armenią, która przejęła *de facto* panowanie nad enklawą Górskiego Karabachu, zawarto 12 maja 1994 r. (NOWOSAD 2008: 79–89). Obecnie obszar kontrolowany jest przez miejscowych Ormian, wspieranych przez Republikę Armenii. Nachiczewańska Republika Autonomiczna (*Նախիջևանի Ինքնիշխան Հանրապետություն, Naxçıvan Muxtar Respublikası*) jest dziś z kolei autonomiczną jednostką administracyjną Azerbejdżanu, stanowiącą eksklawę tego państwa, oddzieloną terytorium Armenii i Górskiego Karabachu.

Ustrój polityczny Armenii to autorytaryzm nieskonsolidowany. Formalnie system polityczny Armenii określa się jako demokrację parlamentarną, opartą na konstytucji z 1995 r., w której Armenia przyjęła system parlamentarny i – w sposób zawoalowany – semiprezydencyjny, ale *de facto* postawiła Prezydenta ponad prawem. Prezydent jest nie tylko głową państwa, ale także góruje nad całym systemem i społeczeństwem. Dominuje w sensie formalno-prawnym nad Parlamentem i Rządem, a jednocześnie jest gwarantem przestrzegania ustawy zasadniczej (art. 49), prawidłowego funkcjonowania władzy ustawodawczej, wykonawczej i sądowniczej (art. 55, 1–17), a także niepodległości, niepodzielności i bezpieczeństwa państwa oraz niezależności organów sądownictwa (art. 94). Warto podkreślić, że konstytucja z 1995 r. nie sytuuje Prezydenta w obrębie władzy wykonawczej, ale umieszcza go jakby ponad wszystkimi trzema władzami (SAGAN 2004: 27).

Prezydent ma prawo decydować o wojnie i pokoju, wydawać dekryty określające skład i tryb działalności rządu (art. 87), powoływać i odwoływać Premiera bez podawania specjalnych przyczyn (art. 55 pkt 4), zwoływać rząd i przewodniczyć jego posiedzeniom oraz zatwierdzać jego uchwały (art. 86); posiada uprawnienia normotwórcze, jak wydawanie postanowień i dekretów, będących aktami powszechnie obowiązującego prawa na terytorium całej Republiki (art. 56). Prezydent ma też szerokie uprawnienia w stosunku do Parlamentu – może go rozwiązać po roku działalności w porozumieniu z Premierem i Przewodniczącym Zgromadzenia Narodowego (art. 55.3). Prezydenta wybiera się w wyborach powszechnych na kadencję trwającą 5 lat. Władza Prezydenta w Armenii *de facto* jest przekazywana z rąk do rąk w ramach tej samej grupy oligarchii komunistycznej. Jednoizbowy Parlament – Zgromadzenie Narodowe (*Ազգային Տնօրնակ*) – jest fasadowy, a rząd – formułowany z tej samej oligarchii co Prezydent, a więc stanowi organ wspomagający Prezydenta. Urząd prezydenta obecnie sprawuje Serż Sarkisjan (*Սերժ Սարգսյան*). Za cechę charakterystyczną armeńskiego systemu politycznego można uznać przekazywanie władzy z rąk do rąk w tej samej grupie oligarchów. Konstytucja stanowi, że jest to państwo demokratyczne i parlamentarne, jednakże ustrój konstytucyjny wydaje się fasadowy. Oznacza to, że kraj sprawia wrażenie państwa demokratycznego, w którym formalnie Naród jest suwerenem, istnieje pluralizm polityczny, przeprowadzane są wybory, jednak faktyczna władza należy do wąskiej grupy osób, która decyduje o najistotniejszych dla kraju sprawach w sposób niedemokratyczny, czy wręcz autorytarny.

W systemie partyjnym istnieje zawężenie do partii proreżimowych, a inne partie mają zablokowany lub mocno utrudniony dostęp do systemu. Wyniki wyborów parlamentarnych są fałszowane, a demonstracje społeczne brutalnie rozprężane przez policję i wojsko. Kolorowe rewolucje, do jakich doszło w sąsiednich: Gruzji (2003), na Ukrainie (2004, 2013), w Kirgistanie (2005), wymuszające demokratyzację państwa w Armenii (2003, 2004), były tak samo brutalnie tłumione, jak w Uzbekistanie (2005) czy Azerbejdżanie (2004, 2005, 2011, 2012, 2013).

Według oceny Freedom House i Banku Światowego system polityczny Armenii ze skalą wolności 5,36 to nieskonsolidowany autorytaryzm zmierzający w kierunku autorytaryzmu skonsolidowanego. Kraj został podzielony na 10 prowincji (*մարզեր*, *marzer*) i jedno miasto wydzielone – Erywań. W 1991 r. Armenia, podobnie jak 11 innych republik byłego ZSRR, przystąpiła do Wspólnoty Niepodległych Państw. Armenia jest systematycznie krytykowana za nieprzestrzeganie praw człowieka

Gospodarka Armenii zalicza się do gospodarek rozwijających się – jako kontynuacja systemu nakazowo-rozdziałczego z elementami gospodarki rynkowej. To kraj słabo rozwinięty, a procesy transformacji z gospodarki centralnie planowanej byłego ZSRR do rynkowej są bardzo powolne. Niemniej jednak w 2005 r. Armenia jako jedyny kraj WNP odnotowała wzrost gospodarczy, a w latach 2000–2009 PKB rósł średnio o 12% rocznie. W 2009 r. jednak załamał się (–14%) i nie nadrobił strat do dziś. W 2013 r. PKB Armenii wynosił 17,019 mld USD, co *per capita* dawało 3,8 tys. USD i sytuowało kraj na 136. miejscu na świecie, porównywalnie do Ukrainy i Kosowa (BŚ 2014). Armenia jest zasobna w rudy metali, zwłaszcza miedzi i molibdenu, cynku, ołowiu, żelaza (o zawartości 40–65% Fe). Struktura wytwarzania PKB przedstawia się następująco: rolnictwo – 17,2%, przemysł (i budownictwo) – 36,4%, usługi – 46,4% (ARMSTAT 2014). Jednostką monetarną jest dram (AMD), który nie jest wymienialny.

Populacja Armenii w 2013 r. liczyła 3,060 mln ludności (BŚ 2014), z czego 97,9% stanowili Ormianie, a 1,3% – Kurdowie. Dominującą religią jest prawosławie obrządku ormiańskiego (86,6%), a drugą – katolicyzm obrządku ormiańskiego (8,7%). Wskaźnik rozwoju społecznego (0,730) plasował Armenię na 87. miejscu na świecie, porównywalnie do Macedonii oraz Bośni i Hercegowiny (HDI 2013).

■ Azerbejdżan

Republika Azerbejdżanu (*Azərbaycan*, *Azərbaycan Respublikası*) jest położona nad Morzem Kaspijskim. Powstała w 1991 r., po upadku ZSRR. Należy do Wspólnoty Niepodległych Państw i stara się o członkostwo w UE.

Tereny dzisiejszego Azerbejdżanu w XV–XVIII w. były częścią Iranu znajdującego się wówczas pod rządami Safawidów. Na skutek przegranych przez nową irańską dynastię Kadżarów wojen z Rosją i na mocy traktatu w Gulistanie (1813 r.) oraz traktatu turkmanczajskiego (1828 r.) tereny Azerbejdżanu zostały przyłączone do Imperium Rosyjskiego. Po I wojnie światowej Azerbejdżan wraz z Armenią i Gruzją wszedł w skład Zakaukaskiej Demokratycznej Republiki Federacyjnej (1918 r.), a po jej rozpadzie utworzył Demokratyczną Republikę Azerbejdżanu (*Azərbaycan Demokratik Respublikası*) (1918–1920), po czym w kwietniu 1920 r. został zajęty przez sowiecką Armię Czerwoną i wchłonięty do bolszewickiej Rosji, a następnie do ZSRR. Azerbejdżańska Socjalistyczna Republika Radziecka w latach 1920–1922 stanowiła część państwa radzieckiego przed powstaniem ZSRR, a w latach 1922–1936 – razem z Gruzją i Armenią – weszła w skład ZSRR jako część Zakaukaskiej Federacyjnej SRR, a bezpośrednio – w 1936 r. jako Azerbejdżańska SSR. Od ogłoszenia niepodległości w 1991 r. prowadziła wojnę z Armenią o Górski Karabach, w wyniku której Azerbejdżan w 1994 r. stracił kontrolę nad tym zamieszkałym przez Ormian regionem (BARANOWSKI, BARANOWSKI 1987; KWIATKIEWICZ 2009: 47; FISHER 2005: 138–142; *Karabachskij konflikt* 2006).

W myśl konstytucji z 1995 r. Azerbejdżan jest demokracją parlamentarną, ale panuje tam skonsolidowany autorytaryzm prezydencki. Zgodnie z treścią ustawy zasadniczej władza wykonawcza należy do Prezydenta (art. 7 ust. 3, art. 99), który jest głową państwa i reprezentuje Azerbejdżan w stosunkach wewnętrznych i zewnętrznych. Prezydent uosabia jedność Narodu oraz zapewnia ciągłość azerbejdżańskiej państwowości. Gwarantuje niepodległość, terytorialną integralność, niezależność władzy sądowniczej, zapewnia przestrzeganie umów międzynarodowych (art. 8 ust. 2–4) oraz jest najwyższym dowódcą Sił Zbrojnych Republiki Azerbejdżanu (art. 9 ust. 3). Urząd Prezydenta w Azerbejdżanie *de facto* został przekazany z ojca – Gajdara Aliewa (Heydər Əliyev, 1993–2003) – na syna – İlhamu Aliewa (İlham Əliyev, od 2003 r. do teraz). Powodem przekazania władzy była śmiertelna choroba Gajdara Aliewa, który, żeby ulokować syna na szczycie władzy, złamał bodajże wszystkie zasady konstytucyjne kraju¹. Zarówno Gajdar, jak i İlham rządzili Azerbejdżanem niepodzielnie, opierając się na służbach bezpieczeństwa i tajnej policji zrekrutowanej z byłych agentów sowieckiego KGB. Poprawki wprowadzone do konstytucji w 2009 r. usuwają ograniczenie liczby kadencji Prezydenta. Sposób ich wprowadzenia stanowił naruszenie Europejskiej Konwencji Praw Człowieka oraz prawa międzynarodowego (SADURSKI 2009).

¹ Gajdar Aliew od czasów II wojny światowej był współpracownikiem radzieckich służb bezpieczeństwa; od 1967 r. – szefem azerbejdżańskiego KGB; od 1945 r. – członkiem KPZR; w latach 1969–1989 – I sekretarzem partii w Azerbejdżanie; od 1971 r. – członkiem KC KPZR; od 1974 r. – zastępcą przewodniczącego Rady Najwyższej ZSRR; od 1987 r. – wicepremierem ZSRR; od 1991 r. – przewodniczącym parlamentu Republiki Nachiczewańskiej. W 1993 r. przejął obowiązki prezydenta i przewodniczącego Rady Najwyższej Azerbejdżanu. Był prezydentem Azerbejdżanu do swej śmierci w 2013 r.

Wszelkie przejawy niezadowolonia z władzy są w Azerbejdżanie krwawo tłumione, a do wyborów dopuszcza się tylko partię prezydencką (Nowy Azerbejdżan) i partię proreżimowe. Jednoizbowy parlament – Zgromadzenie Narodowe (*Milli Məclis*) – jest fasadowy. Dotychczas żadne wybory w Azerbejdżanie, według OBWE, nie spełniały standardów demokratycznych (BRZEZIŃSKI 2011: 135–139). Warunkiem powołania premiera jest formalnie uzyskanie uprzedniej zgody Parlamentu na kandydata zaproponowanego przez Prezydenta (art. 118 ust. 1), ale nie ma ona charakteru bezwzględnego (art. 118 ust. 3) (ZALEŚNY 2013). Premierem jest „człowiek Prezydenta”, twórca „partii Prezydenta”, przyjaciel Gajdara Aliewa – Artur Rasizadə, czyli najdłużej urzędujący premier Azerbejdżanu oraz najdłużej obecnie rządzący szef rządu w państwach byłego ZSRR (1996 r.–sierpień 2003 r.; listopad 2003 r.–do teraz). Azerbejdżan to jedna z cięższych dyktatur na świecie. Wskaźnik demokracji dla kraju wynosi 3,15, co jest porównywalne z Jemenem (3,12), Białorusią (3,04) i Chinami (3,00). Brak demokracji często tłumaczy się tym, że kraj pozostaje w stanie zawieszenia broni z powodu nierozwiązanego konfliktu o Górski Karabach. Konflikt azersko-ormiański ma ogromny wpływ na stabilność w rejonie Kaukazu, świat toleruje niedemokratyczne władze tego kraju. Pod względem administracyjnym Azerbejdżan jest podzielony na 59 rejonów (*rayonlar*) i 11 miast wydzielonych (*şahərlər*). Wydzieloną częścią jest eksklawa Nachiczewan, mająca status republiki autonomicznej (*muxtar respublikası*) i otoczona terytorium ormiańskim.

Gospodarka Azerbejdżanu należy do gospodarek rozwijających się. Jej rozwój ściśle wiąże się z koniunkturą na światowych rynkach surowcowych. Sektor naftowy, jako kluczowa gałąź gospodarki, wytwarza ponad 40% PKB oraz generuje ok. 70% wpływów budżetowych (www.informatorekonomiczny.msz.gov.pl). Azerbejdżan od 2000 r. rozwija się równomiernie przy ok. 15% tempie wzrostu przed 2009 r. i 2,2% po 2010 r. PKB w 2013 r. wynosił 73,54 mld USD, co *per capita* dawało 7,35 tys. USD i sytuowało kraj na 99. miejscu na świecie, porównywalnie do Bułgarii i Czarnogóry (BŚ 2014). Największym bogactwem naturalnym Azerbejdżanu jest ropa naftowa, której wydobycie stanowi 70% produkcji całego kraju. Ponadto wydobywa się: miedź, złoto, srebro, tytan, chrom, mangan, kobalt, molibden, antymon oraz sól kamienną. Według oficjalnych danych kraj notuje nadwyżki budżetowe w wysokości średniej 3,2% PKB, bezrobocie utrzymuje się na poziomie frykcyjnego – 5,2%, inflacja wynosi 1,1% (AZERSTAT 2014). Niezależne dane MFW, CESD i BŚ różnią się między sobą, ale też są zgoła inne dla tego kraju (nadwyżka budżetowa: ok. 0,6% PKB, bezrobocie ok. 22%, inflacja – ok. 8%). Rozkład zatrudnienia przedstawia się następująco: usługi – 40,2%, rolnictwo – 14,1%, przemysł – 45,7%. Głównymi partnerami Azerbejdżanu w imporcie są Turcja, Rosja, Niemcy i USA, a w eksporcie – Włochy, Indie, Francja, Indonezja i Izrael. Jednostką monetarną jest nowy manat (AZN) i nie jest on wymienny.

Populacja Azerbejdżanu w 2013 r. liczyła 9,511 mln ludności (BŚ 2014), z czego 91,6% stanowili Azerowie, a główne mniejszości to: Lezgini (2,02%),

Ormianie (1,35%), Rosjanie (1,34%). Religią dominującą jest islam szyicki (96,9%). Wskaźnik rozwoju społecznego (0,747) plasuje Azerbejdżan na 76. miejscu na świecie, porównywalnie do Iranu (HDI 2013).

■ Białoruś

Republika Białorusi (*Республика Беларусь, Рэспубліка Беларусь*) powstała w 1991 r. w wyniku rozpadu ZSRR. Należy do Wspólnoty Niepodległych Państw. Nie stara się o członkostwo w UE.

Na terenach dzisiejszej Białorusi w IX w. funkcjonowały księstwa wschodniosłowiańskie: Księstwo Połockie, Turowskie, Pińskie i Smoleńskie. Wielkie Księstwo Litewskie (*Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė*) obejmowało od XII w. Ruś Białą i Czarną oraz część Zaleskiej. Po unii lubelskiej (1569 r.) obecne tereny Białorusi weszły w skład Rzeczypospolitej Obojga Narodów. W konsekwencji rozbiorów Rzeczypospolitej Polskiej (1793–1795) tereny, na których istnieje współczesne państwo Białoruś, przeszły we władanie Rosji. Po I wojnie światowej i rewolucji październikowej (1917 r.) w Rosji Białorusini ogłosili powstanie Białoruskiej Republiki Ludowej (*Беларуская Народная Рэспубліка*) na terenach okupowanych wówczas przez Niemcy, która zakończyła swój polityczny byt po wycofaniu się armii niemieckiej i proklamowaniu w styczniu 1919 r. przez bolszewików marionetkowej Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej (*Белорусская Советская Социалистическая Республика, Беларуская Савецкая Сацыялістычная Рэспубліка*). W latach 1937–1941 sowiecki aparat przemocy, obarczany winą za większość zbrodni dokonywanych na ludności cywilnej w ZSRR – NKWD (Ludowy Komisariat Spraw Wewnętrznych, *Народный комиссариат внутренних дел*) – prowadził czystki etniczne na narodzie białoruskim i polskim. W latach 1941–1944 Białoruś była okupowana przez wojska niemieckie, a sowiecka Armia Czerwona wykorzystywała Białorusinów na pierwszych liniach frontu. Łączne straty wojenne Białorusi należały do największych w Europie – 2,5 mln zabitych i zamordowanych (ok. 28% ludności). Po II wojnie światowej NKWD kontynuowała czystki na Białorusinach. Proces wynaradawiania Białorusinów i zasiedlania terenów Białorusi przez Rosjan trwał do 1974 r. Masowe egzekucje odbywały się w wielu miastach, a najwięcej, 8 miejsc, odkryto w okolicach Mińska, z czego jako symboliczne miejsce pochówku ofiar represji politycznych przyjmuje się Kuropaty (*Куропаты*) ujawnione w 1993 r. (MIRONOWICZ 1999: 55–79). Po przejęciu władzy prezydenckiej na Białorusi przez sowieckiego aparatczyka Aleksandra Łukaszenkę (Александр Лукашенко) poruszanie tematu zbrodni NKWD na narodzie białoruskim zostało zakazane, podobnie jak wskazywanie miejsc masowych mordów Białorusinów przez sowiecki aparat terroru.

W latach 1989–1994 Białoruś stała się liderem demokratycznych zmian w Europie Środkowo-Wschodniej, inicjatorem zbliżenia do NATO i UE. Najszybciej też radziła sobie z regulacją stosunków międzynarodowych. W 1994 r., w wyniku przeprowadzonych w sposób całkowicie demokratyczny wyborów prezydenckich, władzę na Białorusi przejął jednak Aleksander Łukaszenka i stopniowo zmieniał kraj z nieskonsolidowanej demokracji na skonsolidowany reżim autorytarny, wsparty na aparacie terroru. Funkcje dwuizbowego Parlamentu, czyli Zgromadzenia Narodowego (*Национальное собрание*) złożonego z izby niższej – Izby Reprezentantów (*Национальное собрание*) i Rady Republiki – *Совет Республики*), oraz rządu – Rady Ministrów (*Совет Министров*) są fasadowe, co znaczy, że wspomniane instytucje nie odgrywają ról przypisanych im przez konstytucję. Opozycja na Białorusi jest zakazana. Brakuje tam wolności słowa i pozareżimowych mediów. Dziś Białoruś jawi się jako jeden z krajów o najwyższym wskaźniku dyktatury na świecie. Wskaźnik demokracji na Białorusi (3,04) jest porównywalny do Chin (3,00).

Od początku swojej prezydentury Łukaszenka dąży do zjednoczenia Białorusi z Rosją, oświadczając, że „jeśli będzie trzeba, to padnie w Moskwie na kolana, aby tylko wcielono Białoruś do Rosji” (FOLIŃSKI 1999: 145–148). Skutkiem tej polityki było powstanie Państwa Związkowego Rosji i Białorusi (*Союзное государство России и Беларуси*, 2000 r.) na bazie Stowarzyszenia Rosji i Białorusi (1996 r.) oraz Związku Białorusi i Rosji (1997 r.), mającego na celu integrację polityczną, militarną, gospodarczą i walutową obu państw (KARBALEWICZ 2013). Kraj należy do Eurazjatyckiej Unii Celnej z Rosją i Kazachstanem.

Gospodarka Białorusi jest zaliczana do gospodarek rozwijających się, a jej system gospodarczy można nazwać hybrydowym między centralnym planowaniem a gospodarką etatystyczną, z dużymi utrudnieniami na rynku wolnej przedsiębiorczości. Ceny i podaż są regulowane przez państwo. Model gospodarki białoruskiej przypomina coraz bardziej model chiński (80% przemysłu jest w rękach państwa) i podobnie jak chiński ma wysoki wskaźnik wzrostu PKB (11%) – 10% w 2006 r., 10,2% w 2008 r. i 7,7% 2010 r. (BŚ 2014). Przemysł na Białorusi stanowi podobny procent gospodarki jak w Chinach (Białoruś – 47,2%; Chiny – 45%), ale niższy niż w Chinach jest na Białorusi współczynnik Giniego ukazujący rozwarstwienie społeczne pod względem dochodów (Białoruś – 26,5%, Chiny – 37%). PKB *per capita* jest również podobny do chińskiego: Białoruś – 6,730 tys. USD; Chiny – 6,560 tys. USD, choć okazuje się bardziej zbliżony do Iraku (6,720 tys. USD). PKB Białorusi w 2013 r. wynosił 71,71 mld USD *per capita* i sytuował kraj na 135. miejscu na świecie, podobnie jak Irak i Chiny (BŚ 2014).

Populacja Białorusi liczy 9,475 mln ludności (BŚ 2014), z czego 83,73% deklaruje się jako Białorusini, 8,26% – jako Rosjanie, 3,1% – Polacy. Około 60% Białorusinów jest pochodzenia rosyjskiego. Najwięcej osób wyznaje prawosławie (58,9%). Z tej grupy 82,5% należy do Białoruskiej Cerkwi Prawosławnej będącej częścią Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej. Bezwyznaniowość deklaruje ok. 30% społeczeństwa, zaś katolicyzm – 10%. Liczne są przypadki naruszania praw

człowieka na Białorusi, długotrwałe areszty z powodów politycznych; ograniczanie wolności prasy, języka (białoruskiego) i religii, nieuczciwość sądów, korupcja, handel kobietami i dziećmi; społeczna dyskryminacja i przemoc (HRR 2012).

Wskaźnik rozwoju społecznego (0,786) plasuje Białoruś na 53. miejscu na świecie, porównywalne do Czarnogóry i Rumunii (HDI 2013). Jednostką monetarną jest rubel białoruski (BYR) i nie jest to waluta wymiennalna.

■ Gruzja

Gruzja (საქართველო, *Sakartwelo*) to państwo na Kaukazie Południowym, powstałe po upadku ZSRR w 1991 r. Jest członkiem stowarzyszonym UE.

Historia terenów, na których leży dzisiejsza Gruzja, sięga II tysiąclecia p.n.e., gdy wybrzeże Gruzji było znane starożytnym Grekom pod nazwą Kolchida (*Κολχίς*), a wschodnie górzyste obszary – jako Iberia (*Ἰβηρία*), państwo funkcjonujące między V w. p.n.e. a VI w. n.e. W 337 r. n.e. król Kartlii (dawnej Iberii) we wschodniej Gruzji przyjął chrześcijaństwo jako religię państwową i tym samym Gruzja stała się drugim na świecie, po Armenii, państwem chrześcijańskim. Przez kolejne tysiąc lat Gruzja była krajem niezależnym mimo najazdów ze strony Arabów, Mongołów, Persów i Turków. W wiekach XI i XIII, a zwłaszcza za panowania króla Dawida Budowniczego (1089–1125) i królowej Tamar (1184–1213), osiągnęła swą świetność. W XIV w. Gruzję podbiły Persja i Wielka Porta. W połowie XVIII w., po wyzwoleniu się spod władzy Turków osmańskich, Gruzja stała się zależna od Imperium Rosyjskiego (1783 r.) i została przez nie wchłonięta (1801–1810). Po I wojnie światowej wraz z Armenią i Azerbejdżanem weszła w skład Zakaukaskiej Demokratycznej Republiki Federacyjnej (1918 r.), a po jej rozpadzie utworzyła Demokratyczną Republikę Gruzji (*საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკა*, *Sakartvelos Demokratuli Respublika*) (1918–1921), po czym na 70 lat została wchłonięta przez ZSRR (1921–1991) (MATERSKI 2000: 9–24; 107–213). Niepodległość odzyskała po rozpadzie ZSRR. Ze względu na skomplikowaną sytuację etniczną w rejonie Kaukazu granice Gruzji były ustalane głównie przez konflikty zbrojne. W wyniku okupacji radzieckiej i sowieckiej Gruzja straciła na rzecz sąsiadów prawie 1/3 swojego terytorium. Rejony Artwinu, Ardahanu i część okręgu Batumi zostały oddane Turcji. Armenia przejęła kontrolę nad Lori, a Azerbejdżan otrzymał region Zakatały. Kilka gmin na głównym grzbiecie Kaukazu włączono do Rosji. Konflikty w regionach mniejszościowych, wspieranych przez Rosję, spowodowały przyznanie szerokiej autonomii prowincjom Abchazji, Adżarii, Zakatały i Osetii Południowej (FURIER 2000), które dziś *de facto* funkcjonują niezależnie od władz w Tbilisi. W 2008 r. Gruzja podjęła działania w celu dołączenia do NATO i do UE, na co Rosja zareagowała wywołaniem wojny separatystycznej

w Osetii Południowej (სამხრეთ ოსეთი), aby oderwać ją od Gruzji i połączyć z należącą do Rosji Osetią Północną (*Республика Северная Осетия*). Rosja *de facto* oderwała od Gruzji Osetię Południową oraz Abchazję (აფხაზეთი, *Абхазы*) w podobny sposób, jak w 2013 r. Krym od Ukrainy.

Konstytucja z 1995 r., uzupełniona w 2010 r., ustanawia Gruzję jako część cywilizacji ludzkiej, europejskiego ładu i kaukaskiej społeczności. Jest to państwo demokratyczne, związkowe, świeckie, socjalne, państwo prawa o republikańskiej formie rządów (art. 1).

Na jego czele stoi Prezydent (საქართველოს პრეზიდენტი, *sakartvelos prezidenti*) wybierany w wyborach powszechnych w kraju liczoną jako jeden okręg wyborczy na 5 lat (art. 62). Prezydent Gruzji ma bardzo szerokie kompetencje, podobnie jak w innych krajach regionu WNP, ale poprawka do konstytucji (2010 r.) ogranicza znacznie jego władzę na rzecz Premiera (RIA NOVOSTI 15.10.2010). Parlament, czyli organ władzy ustawodawczej, to jednoizbowa Rada Narodowa (საქართველოს პარლამენტი, *sakartvelos parlament'i*), złożona z 230 deputowanych wybieranych w wyborach powszechnych według ordynacji mieszanej na 4-letnią kadencję (art. 67–71). Władzę wykonawczą sprawuje rząd – Rada Ministrów, która jest organem kolegialnym pod kierownictwem Premiera (art. 81–82), powoływanego przez Parlament na wniosek Prezydenta (art. 83–85). Władza sądownicza należy do niezawisłych sądów (art. 90–107). Do 2012 r. udział partii nieprezydenckich w wyborach parlamentarnych był mocno ograniczony. Dominująca w latach 2004–2012 partia prezydenta Mihaila Saakashvilego (მიხეილ სააკაშვილი) Zjednoczony Ruch Narodowy (ერთიანი ნაციონალური მოძრაობა, *Ertiani Nacionaluri Modzraoba*) wyrosła na rewolucji róż (2004 r.), czyli pokojowych protestach, które w listopadzie 2003 r. doprowadziły do ustąpienia prezydenta Eduarda Szewardnadze (ედუარდ შევარდნაძე, 1995–2003). Obecnie kraj przechodzi transformację demokratyczną i dostęp do Parlamentu nie jest ograniczany politycznie. Po wyborach w 2013 r. partia Saakashvilego znajduje się w opozycji. Gruzja *de iure* posiada terytoria Abchazji i Adzarii, określone jako autonomie (ავტონომიური რესპუბლიკა, *vtonomiuri resp'ublik'a*), i 10 regionów (მხარე, *mkhare*). *De facto* jednak Abchazja i Osetia Południowa oraz kontrolowane przez nie trzy regiony: Wewnętrzna Kartlia (შიდა ქართლის მხარე, *Szida Kartli*), Mccheta-Mtianetia (მცხეთა-მთიანეთი, *mcxeta-mtianeti*), Racza-Leczchumi i Dolna Swanetia (რაჭა-ლეჩხუმი და ქვემო სვანეთი, *rač'a-lečxumi da kvemo svaneti*), są pod władztwem rosyjskim. 26 czerwca 2014 r. Gruzja podpisała umowę stowarzyszeniową z UE. W rezolucji ustawodawczej Parlamentu Europejskiego z 20 listopada 2014 r. wyrażono też zgodę na zawarcie szerokich umów współpracy między Gruzją a UE i Europejską Wspólnotą Energii Atomowej oraz ich państwami członkowskimi (09827/2014 – C8-0129/2014 – 2014/0086 (NLE)) w zakresie – jak określono w Opinii Komisji Handlu Międzynarodowego UE – obejmującym „najambitniejszą umowę o wolnym handlu, jaką UE kiedykolwiek wynegocjowała z krajem trzecim, z wyjątkiem krajów należących do europejskiego obszaru

gospodarczego” (09827/2014 – C8-0129/2014 – 2014/0086 (NLE)). Dziś Gruzja ma z UE pogłębioną i kompleksową umowę o wolnym handlu, wzajemny dostęp do rynku usług transgranicznych, wykraczający poza zobowiązania w ramach układu GATS (Układ ogólny w sprawie handlu usługami), w tym do zakładania przedsiębiorstw w wielu sektorach objętych przepisami dotyczącymi tzw. sposobu 4, który uprawnia do tymczasowej pracy Gruzynów w UE lub obywateli UE w Gruzji w sposób znacznie wykraczający poza zakresy zawarte w ramach WTO. Gruzja obecnie pracuje nad dostosowaniem przepisów systemu zamówień publicznych do standardów UE (09827/2014 – C8-0129/2014 – 2014/0086(NLE)).

Gospodarka Gruzji jest zaliczana do gospodarek rozwijających się. Z powodu zniszczeń w czasie wojny domowej w latach 90. XX w. Międzynarodowy Fundusz Walutowy oraz Bank Światowy w 2000 r. przyznały Gruzji pomoc. PKB Gruzji w 2013 r. wynosił 16,16 mld USD, co *per capita* dawało 3,57 tys. USD i sytuowało kraj na odległym 142. miejscu na świecie, porównywalnie do Indonezji, Gwatemali i Sri Lanki, zamykających listę (BŚ 2014). Od 2012 r. Gruzja przechodzi poważną transformację ustrojową – z gospodarki planowej w stylu ZSRR do systemu wolnorynkowego, opartego na prywatnej własności, jednakże kraj się nie rozwija. Od 2004 r. Gruzja ma najniższy wskaźnik rozwoju gospodarczego w regionie – wyprzedza ją Azerbejdżan (2,5 razy) i Armenia, która już w 2011 r. osiągnęła wskaźnik większy od Gruzji, mimo iż w 1990 r. był on ponad 2 razy mniejszy od wskaźnika Gruzji. Gruzińska gospodarka rozwija się najslabiej na świecie i pod względem bogactwa oraz dochodu PKB *per capita* w 2014 r. zamknęła ona listę państw świata, wraz z Gwatemalą, Sri Lanką i Filipinami (BŚ 2014). Jednostką monetarną jest lari (GEL) i jest to waluta niewymienialna.

Populacja Gruzji w 2013 r. liczyła 4,483 mln ludności (BŚ 2014), z czego 84% stanowili Gruzini. Główne mniejszości to: Azerowie (7%) i Ormianie (2%). Religią dominującą jest chrześcijaństwo (Kościół abchaski i gruziński – 88,5%), a na drugim miejscu znajduje się islam (10,8%). Wskaźnik rozwoju społecznego (0,744) plasuje Gruzję na 79. miejscu na świecie, porównywalnie do Brazylii i Peru (HDI 2013).

■ Mołdawia

Republika Mołdowy (*Republica Moldova*) powstała w 1991 r. po rozpadzie ZSRR. Jest państwem stowarzyszonym z UE. Po złożeniu przez Mołdawię dokumentów integracyjnych z UE 24 lutego 2004 r. włączono ten kraj do Europejskiej Polityki Sąsiedztwa. W maju 2009 r. Mołdawia została członkiem Partnerstwa Wschodniego, a 27 czerwca 2014 r. – państwem stowarzyszonym z UE.

Pod koniec XIV w. na terenach dzisiejszej Mołdawii powstało Gospodarstwo Mołdawskie, które początkowo podlegało wpływowi węgierskim i polskim, a od

końca XV w. stało się lennem imperium osmańskiego. W 1812 r. wschodnia część Mołdawii, tzw. Besarabia, a także Budziak zostały przyłączone do Rosji. Dziś Mołdawia to państwo zajmujące międzyrzecze Dniestru i Prutu (Besarabia) oraz wąski pas na lewym brzegu Dniestru, gdzie w 1990 r. wydzieliła się słowiańskojęzyczna Naddniestrzańska Republika Mołdawska (*Република Молдовеняскэ Нистрянэ, Republica Moldovenească Nistreană*). Suwerenność Naddniestrza nie jest uznawana przez nikogo, poza separatystycznymi republikami Abchazji i Osetii Południowej w Gruzji. W regionie panują reżim wojskowy i rządy cywilne, lojalne wobec armii podporządkowanej wojskom rosyjskim, które tam stacjonują bez mandatu ONZ. Prezydent Rosji Władimir Putin osobiście proponował Rumunii w 2008 r. rozbiór Republiki Mołdawii i połączenie rumuńskiej części Mołdawii z Rumunią, a słowiańskojęzycznej Mołdawskiej Republiki Naddniestrza – z Federacją Rosyjską. Spekuluje się, że terytorialne łączenie Rosji z separatystycznymi republikami na Ukrainie ma służyć rozciągnięciu terytorium Rosji po granice Naddniestrza i wchłonięciu go do Rosji, na podobieństwo ukraińskiego Krymu.

W grudniu 1991 r. pierwszym prezydentem niepodległej Mołdawii został Mircea Snegur. Pierwsze demokratyczne wybory parlamentarne odbyły się w lutym 1994 r., natomiast pierwsze wybory prezydenckie – w grudniu 1996 r. Konstytucja Mołdawii z 1994 r., nowelizowana w 2003 r., stanowi, że Republika Mołdowy jest państwem suwerennym i niezależnym, unitarnym i niepodzielnym (art. 1). W sensie systemowym Mołdawia to republika parlamentarna o szeroko zakrojonych prawach wolnościowych (art. 24–59). Głową państwa jest Prezydent (*Președintele Republicii Moldova*) wybierany przez Parlament większością 3/5 głosów w głosowaniu tajnym na 4-letnią kadencję (art. 77–79). Do 2001 r. wybór Prezydenta odbywał się podczas wyborów powszechnych, zawsze jednak dalekich od zasad demokracji. Do systemu nie dopuszczano osób ani partii spoza reżimu bylej partii komunistycznej ZSRR. Pierwszy prezydent Mołdawii Mircea Ion Snegur (1990–1997) był radzieckim aparaczykiem, członkiem mołdawskiej partii komunistycznej (1964–1990) i jej pierwszym sekretarzem (1985–1989). Drugim prezydentem został Petru Lucinschi (Пётр Лучинский, 1997–2001), były pracownik kadrowy Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego. W czasie urzędowania Lucinschiego (1996–2001) Mołdawia stała się najbiedniejszym państwem Europy i jednym z najbiedniejszych państw świata. Trzeci prezydent to Vladimir Voronin (2001–2009), lider Mołdawskiej Partii Komunistycznej, którego główną ideologią był komunizm i powrót do czasów ZSRR. Wprowadził on w kraju reżim autorytarny wspomagany siłami aparatu bezpieczeństwa. Voronin w latach 1989–1990 piastował stanowisko ministra spraw wewnętrznych Mołdawskiej SRR, a wcześniej był generałem radzieckiej milicji. W czasie prezydentury Voronina 2/3 Mołdawii żyło na progu ubóstwa, a 1/3 wymagała międzynarodowej pomocy humanitarnej. Średnie miesięczne wynagrodzenie w Mołdawii wynosiło wówczas 71,5 USD, a emerytura – 17,5 USD. W tym czasie jedynym „rynkowym” udogodnieniem władz było wprowadzenie systemu

kredytowania maszyn rolniczych. W wyniku wyborów parlamentarnych w 2009 r., gdy po raz kolejny jako zwycięzców wskazano komunistów, w wielu miastach Mołdawii wybuchły zamieszki kwietniowe (*Revolta de la Chişinău*). Protestujący zdobyli i splądrowali budynek parlamentu oraz siedzibę prezydenta. W wyniku starć ze służbami bezpieczeństwa rany odniosło ponad 270 osób, 295 oficjalnie aresztowano, a blisko 800 przepadło bez wieści. Amnesty International zarzuciło władzom Mołdawii stosowanie tortur. Komunistów oskarżano o fałszowanie list wyborczych (umieszczenie na nich ok. 400 tys. osób zmarłych), a także dublowanie oddawanych głosów. W ustalaniu fałszerstw pomagało całe społeczeństwo i była to pierwsza na świecie „twitterowa rewolucja”, kiedy to społeczeństwo w walce przeciwko władzy wykorzystало na szeroką skalę internetowe komunikatory i media społecznościowe (*social media*). Nowemu parlamentowi w dwóch turach nie udało się wybrać prezydenta, w związku z czym rozpisano przedterminowe wybory. W głosowaniu z lipca 2009 r. większość parlamentarną zdobyły partie o orientacji liberalno-demokratycznej, które samodzielnie powołały rząd na czele z Władem Filatem, zmuszając Partię Komunistów do przejścia – po formalnie 8, a nieformalnie 20 latach sprawowania władzy – do opozycji. Do dymisji podał się również kończący swoją drugą kadencję Voronin. W okresie władztwa „betonów” z byłego KPZR parlament i rząd pełniły funkcje fasadowe, wspierając reżim. Od lipca 2009 r. liczy się w Mołdawii proces transformacji systemowej, czyli 20 lat później niż w pozostałych państwach regionu. Dziś uprawnienia Prezydenta są mocno ograniczone. Władzę ustawodawczą sprawuje jednoizbowy Parlament (*Parlamentul Republicii Moldova*), złożony ze 101 deputowanych wybieranych w wyborach powszechnych na 4 lata (art. 60, 63), a władza wykonawcza jest skupiona w rękach Premiera (*Prim-ministrul*). W podziale administracyjnym kraju wyróżnia się autonomię Gagauzji (*Găgăuzia*), która posiada specjalny statut (art. 100–101). Obszar Mołdawii jest podzielony na 32 regiony oraz 5 miast wydzielonych. W myśl ustawy z 18 marca 2003 r. jednostka administracyjno-terytorialna to osoba prawna prawa publicznego, a do zadań władz rejonowych należy dbałość o rozwój społeczno-gospodarczy oraz infrastrukturę regionu. Problematicznym regionem pozostaje Naddniestrze – obszar, który po wojnie w latach 90. XX w. ogłosił secesję i który nie podlega władzy konstytucyjnej Kiszyniowa. System polityczny Republiki Naddniestrzańskiej to rządy cywilne, lojalne wobec armii, przy czym armia Naddniestrza jest wspierana przez wojsko rosyjskie i zależna od armii rosyjskiej.

Gospodarka Mołdawii, w myśl konstytucji, jest gospodarką rynkową, społecznie zorientowaną, opierającą się na własności prywatnej i publicznej, działającą na zasadzie wolnej konkurencji (art. 126). W sensie systemowym zalicza się do gospodarek transformujących z centralnie planowanych na rynkowe i rozwijających się. To bardzo powolna i trudna transformacja. W latach 2000–2009 PKB Mołdawii rósł rocznie o ok. 6%, ale w 2009 r. gospodarka załamała się (–5,9%). W 2010 r. nadrobiła straty. PKB w 2013 r. wynosił 7,9 mld USD, co *per capita* dawało 2,47 tys. USD i sytuowało kraj na odległym 157. miejscu na świecie,

porównywalnie do Boliwii (BŚ 2014). Mołdawia to najslabiej rozwinięty kraj Europy, silnie uzależniony od importu paliw i surowców z Rosji. Najbardziej uprzemysłowiony region leży na lewym brzegu Dniestru i pozostaje pod kontrolą władz Naddniestrza. Większa część ziem uprawnych należy do kolchozów i sowchozów (własność prywatna obejmuje ok. 9% areалу upraw). Głównym partnerem gospodarczym Naddniestrza jest Rosja, a pozostałej części kraju – Rosja i Rumunia. Niestety nie jest to wymiana uczciwa. Rosja każdy prozachodni kurs Mołdawii „karze” nakładaniem sankcji gospodarczych oraz embarga na handel tytoniem i alkoholem, wstrzymuje też dostawy paliw i surowców. Jednostką monetarną w części rumuńskiej Mołdawii jest lej mołdawski (MDL), a w Republice Naddniestrzańskiej – rubel naddniestrzański (TR). Obie waluty są niewymienialne.

Populacja Mołdawii w 2013 r. liczyła 3,583 mln ludności (BŚ 2014), z czego w Mołdawii, bez Naddniestrza, 75,8% stanowią Mołdawianie, a główne mniejszości to Ukraińcy (8,4%) i Rosjanie (5,8%). Religią dominującą jest prawosławie (95,5%). Blisko połowa obywateli Mołdawii posiada rumuński paszport, co wiąże się z wprowadzoną polityką liberalizacyjną Rumunii w przyznawaniu rumuńskiego obywatelstwa. Od 2009 r. obywatelem rumuńskim może zostać osoba, której co najmniej jeden pradziadek (wcześniej dziadek) miał rumuńskie obywatelstwo. W związku z tym właściwie wszyscy mieszkańcy dawnego Hołdopodarstwa Mołdawskiego mają prawo się starać o rumuńskie obywatelstwo. Wskaźnik rozwoju społecznego (0,663) plasuje Mołdawię na 114. miejscu na świecie, porównywalnie do Boliwii i Uzbekistanu (HDI 2013).

■ Rosja

Federacja Rosyjska (*Российская Федерация*) powstała w 1991 r. jako sukcesorka ZSRR. Jest członkiem Wspólnoty Niepodległych Państw, nie stara się ani o członkostwo, ani o stowarzyszenie z UE.

Początki państwowości ruskiej na ziemiach kijowskich sięgają IX w. W XI w. doszło do rozbicia dzielnicowego. W XIII w. ziemie ruskie zostały podbite przez Mongołów, którzy panowali nad nimi do końca XV w., kiedy to Iwan Groźny (Иван III Васильевич, 1440–1505), wielki książę moskiewski, zjednoczył ziemie ruskie wokół Księstwa Moskiewskiego. W XVI w. Rosja stała się carstwem. Panowanie monarchii absolutnej carów skończyło się z początkiem XX w. po rewolucji bolszewickiej (1917 r.) i rozstrzelaniu cara Mikołaja II Romanowa (Николай II Романов, 1868–1918) oraz jego rodziny. Na gruzach imperium carów powstała Rosyjska Federacyjna Socjalistyczna Republika Radziecka (*Российская Советская Федеративная Социалистическая Республика*, 1917–1922), która następnie weszła w skład Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich (*Советский Союз, Союз Советских Социалистических*

Республик, 1922–1991). Bolszewicy wprowadzili w kraju system komunistyczny, rządy jednej partii – Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego (*Коммунистическая партия Советского Союза*) – oraz gospodarkę nakazowo-rozdzielczą, przy jednoczesnej nacjonalizacji własności prywatnej (ZIELIŃSKI 2005: 7–12). ZSRR to system totalitarny.

Federacja Rosyjska jest sukcesorką ZSRR. Rozciąga się od Europy Wschodniej (Nizina Wschodnioeuropejska) poprzez Azję Północną po Ocean Spokojny. Część europejska Rosji stanowi 1/4 jej terytorium i skupia większą liczbę mieszkańców. Głową państwa jest Prezydent (*Президент*) (art. 80), formalnie wybierany na 4 lata przez obywateli Federacji Rosyjskiej, na podstawie powszechnego, równego i bezpośredniego prawa wyborczego w głosowaniu tajnym (art. 81). Ciałem ustawodawczym jest parlament federalny – Zgromadzenie Federalne (*Федеральное Собрание*), składające się z dwóch izb: Rady Federacji (*Совет Федерации*) i Dumy Państwowej (*Государственная Дума*) (art. 95). Duma Państwowa składa się z 450 deputowanych i jest wybierana na 4 lata. Tryb tworzenia Rady Federacji, będącej przedstawicielstwem części składowych Federacji Rosyjskiej, nie został określony w konstytucji, lecz w Ustawie o trybie tworzenia Rady Federacji Zgromadzenia Federalnego z 5 sierpnia 2000 r. W skład Rady Federacji wchodzi po dwóch reprezentantów z każdego podmiotu Federacji, co daje 166 członków Rady z 83 podmiotów. Jeden z przedstawicieli jest wybierany spoza składu przez organ ustawodawczy danego podmiotu federacji, a drugi przez jego egzekutywę.

W 1990 r. zniesiono w Rosji konstytucyjną klauzulę o kierowniczej roli partii komunistycznej, proklamowano system wielopartyjny i przeprowadzono pierwsze od 70 lat demokratyczne wybory do parlamentu Rosyjskiej FSRR – Dumy Państwowej Federacji Rosyjskiej oraz rad lokalnych. W latach 1991–1999 Rosja, pod przywództwem Borysa Jelcyna (*Борис Ельцин*, 1931–2007), była państwem transformującym z systemu totalitarnego do demokratycznego, jednakże reformy wprowadzała nieudolnie, bez koncepcji i planu. Prezydent był nieustannie zamroczony alkoholem, a od 1996 r. do 1999 r. władzę sprawowała *de facto* córka Jelcyna Tatiana Diaczenko, otoczona grupą oligarchów z sektora bankowego i energetycznego. W 1997 r. w Rosji załamały się piramidy finansowe, a w 1998 r. kraj przeżywał głębokie załamanie gospodarcze i ogłosił memorandum na spłatę zadłużenia. W 1999 r. w rezultacie cichego zamachu stanu władzę w kraju przejął szef Federalnej Służby Bezpieczeństwa (byłe KGB, 1998–1999) Władimir Putin (*Владимир Путин*), były urzędnik administracji prezydenta Jelcyna (1996–1997). Sytuował się wówczas na pozycji premiera kraju i pełniącego obowiązki prezydenta (1999–2000). W 2000 r. Putin oficjalnie został prezydentem kraju i od tego czasu system rosyjski początkowo transformował w kierunku państwa wolnego rynku, co przejawiało się przyjęciem ok. 100 ustaw ułatwiających Rosji partnerstwo z UE, a od 2014 r. – w kierunku partnerstwa z Chinami. Przyczynami pierwszych zmian modelu rządzenia okazały się wojny z oligarchią energetyczną w okręgu moskiewskim, a drugich – sankcje UE za aneksję Krymu. Dzisiejszy

system polityczny Rosji to oligarchia autorytarna, w której wąski krąg osób wymienia się między sobą atrybutami władzy, państwo i jego gospodarkę traktując jak swoją własność. Oligarchia Putina opiera się na tzw. grupie petersburskiej, skupionej w latach 90. XX w. wokół Anatolija Sobczaka (Анатолий Собчак, 1937–2000), byłego kadrowicza KGB na Wydziale Prawa Uniwersytetu w Petersburgu, który zmarł w 2000 r. w niewyjaśnionych okolicznościach. Do grupy petersburskiej zalicza się też m.in. Dmitrija Miedwiediewa (Дмитрий Медведев), z którym Putin do dziś wymienia się funkcjami premiera i prezydenta (Putin prezydent: 1999–2000; 2000–2004; 2004–2008; 2012–do teraz; Putin premier: 1990–2000; 2008–2012; Miedwiediew szef administracji Putina: 2003–2005; wicepremier: 2005–2008; prezydent: 2008–2012; premier: 2012–do teraz). Dziś Rosja to autorytaryzm skonsolidowany. Partia władzy to Zjednoczona Rosja (*Единая Россия*), nazywana partią Putina. Do niej należą zarówno prezydent kraju, jak też premier i jego ministrowie. Partie opozycyjne z reguły nie są rejestrowane do wyborów z uwagi na „braki formalne”. Rząd Federacji Rosyjskiej (*Правительство*) jest formalnie najwyższą władzą wykonawczą w ustroju politycznym Rosji (art. 110–117), na jego czele stoi Premier (*Премьер-министр*). W obecnym układzie sił funkcje Prezydenta i Premiera są rozmyte. Duży wpływ na politykę państwa miał Jurij Michalewicz (Юрий Михалевич) – osobisty asystent Putina². W świetle konstytucji Federacja Rosyjska – Rosja jest demokratycznym federalnym państwem prawa o republikańskiej formie rządów, a nazwy Federacja Rosyjska i Rosja są równoznaczne (art. 1). W skład Federacji Rosyjskiej wchodzi 85 podmiotów: 46 obwodów, 22 republiki, 9 krajów, 4 okręgi autonomiczne, 3 miasta wydzielone i 1 obwód autonomiczny (art. 65). Republika (państwo) ma własną konstytucję i ustawodawstwo. Forma administracji jest scentralizowana. Kraj, obwód, miasto o znaczeniu federalnym, obwód autonomiczny i okręg autonomiczny mają własny statut oraz ustawodawstwo (art. 5, ust. 2). Ustrój federalny Federacji Rosyjskiej opiera się na jej integralności państwowej, jednolitości systemu władzy państwowej, rozgraniczeniu zakresów działania i kompetencji organów władzy państwowej Federacji Rosyjskiej i organów władzy państwowej podmiotów Federacji Rosyjskiej, równouprawnieniu i samookreśleniu narodów Federacji Rosyjskiej (art. 5 ust. 3).

Kraj jest zaliczany do gospodarek rozwijających się, a zarazem należy do światowej czołówki pod względem potencjału gospodarczego. Jest to 8. co do wielkości gospodarka na świecie pod względem nominalnej wartości PKB (BŚ 2013). W 2013 r. PKB Rosji wynosił 2118 mld USD, co dawało 13,850 USD *per capita* i sytuowało Rosję na 72. miejscu na świecie, przy Chorwacji i Polsce (BŚ 2014). Rosja, choć ma ogromny potencjał ekonomiczny, nie wykorzystuje go. To kraj surowcowy, który swoje bogactwo buduje głównie na eksporcie ropy

² Jurij Michalewicz po rozstaniu z Putinem w 2011 r. uciekł do Szwajcarii. Został zamordowany w Zurichu w 2014 r. Jest autorem książki *Byłem kochankiem Putina* (*Я был любовником Путина*, 2011) (<http://worldnewsdailyreport.com/>, March 10th, 2014, data pobrania: 17.01.2015 r.).

naftowej, gazu ziemnego, wydobywanych bez ograniczeń, bowiem Rosja nie należy do Organizacji Krajów Eksportujących Ropę Naftową (OPEC). Rozwój kraju zależy od cen na te surowce na świecie i przy spadkach ceny ropy Federacja co kilka lat przeżywa wręcz sinusoidalne załamania gospodarcze. Kruchy system finansowy i bankowy powoduje też co kilka lat trudności, czy nawet niemożność obrony kursu wymiany rubla (1998, 2004, 2009, 2013). Dodatkowo osłabiają go nałożone w 2013 r. i 2014 r. zaostrzone sankcje wizowe, finansowe i gospodarcze UE oraz USA na Federację Rosyjską za naruszenie porządku międzynarodowego (aneksja ukraińskiego Krymu i militarne wsparcie separatystów na wschodzie Ukrainy w 2013 r.). Sankcje wobec Rosji koncentrują się na ograniczeniu dostępu do kredytów oraz technologii dla sektora wydobywczego i zbrojeniowego. Uderzają też w oligarchię petersburską, skupioną wokół Putina. W grudniu 2014 r. prognozy wzrostu gospodarczego FR na 2015 r. zostały zmniejszone z 3,8% do zera. Cena ropy naftowej spadła wówczas w ciągu kilku miesięcy z 115 do 85 USD za baryłkę, co zmusiło rząd do zwiększenia zadłużenia i ograniczenia o 10% wydatków budżetowych. W ciągu pierwszych dziewięciu miesięcy 2014 r. Bank Centralny Federacji Rosyjskiej notował odpływ z Rosji 85 mld USD kapitału. Spadła też wartość rosyjskiego rubla (SUR). O ile 17 stycznia 2014 r. za 1 EUR należało zapłacić według kursu oficjalnego 45,06 SUR, o tyle 10 stycznia 2015 r. – już 75,86 SUR. Największy spadek nastąpił 18 grudnia 2014 r., gdy cena za 1 EUR sięgnęła 84,58 SUR (CBRF 2014). W lutym 2015 r. prognozowano spadek PKB Rosji o 8%.

Rosja jest państwem wielonarodowym, liczącym 43,5 miliona ludzi (2013 r.). Wskaźnik rozwoju społecznego (0,778) plasuje ją na 57. miejscu na świecie, porównywalnie do Bułgarii (HDI 2013).

■ Ukraina

Ukraina (*Україна*) powstała po upadku ZSRR w 1991 r. i jest największym państwem europejskim. Od 2014 r. jest państwem stowarzyszonym z Unią Europejską.

W wiekach VI–XII terytoria obecnej Ukrainy należały do Rusi i Polski. Po rozbiu dzielnicowym w XII w. Ruś Kijowska rozpadła się na oddzielne księstwa. Najazdy tatarskie zmusiły Ruś zachodnią i centralną w XIV w. do poddania się władzy Wielkiego Księstwa Litewskiego. W XVI w., na mocy unii lubelskiej (1569 r.), stały się one częścią Rzeczypospolitej Obojga Narodów. W wyniku drugiego (1793 r.) i trzeciego (1795 r.) rozbioru Rzeczypospolitej Imperium Rosyjskie anektowało Ukrainę Prawobrzeżną (obwody: kijowski, wołyński i podolski), a Austria – w 1772 r. – obwody ruski i część podolskiego, tworząc Królestwo Galicji i Lodomerii jako część monarchii Habsburgów, a następnie cesarstwa Austrii

i Austro-Węgier. Po I wojnie światowej i rewolucji październikowej (1917 r.) w Rosji Ukraińcy proklamowali dwa państwa – Ukrainską Republikę Ludową (*Українська Народна Республіка*, mienszenicy) i marionetkową Ukrainską Ludową Republikę Rad (*Українська Народна Республіка Рад*, bolszewicy). Zajęcie przez bolszewików Kijowa (1918 r.) doprowadziło do upadku Ukrainskiej Republiki Ludowej. W 1919 r. Armia Czerwona zajęła Charków i ogłosiła go siedzibą rządu oraz stolicą Ukrainskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej (*Українська Советская Соціалістическа Республіка*), która następnie została wcielona do ZSRR. W ramach ZSRR Ukraina funkcjonowała do jego rozpadu w 1991 r. Rosyjska FSRR przekazała w 1954 r. Ukrainskiej SRR Krym jako osobisty dar I sekretarza KC Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego Nikity Chruszczowa (Микита Хрущев).

Konstytucja Ukrainy z 1996 r. stanowi, że Ukraina to suwerenne, niepodległe, demokratyczne i socjalne państwo prawne (art. 1) i że ta suwerenność rozciąga się na całe jej terytorium (art. 2). Najwyższym źródłem prawa jest konstytucja. Jedyнным organem władzy ustawodawczej jest jednoizbowy parlament – Rada Najwyższa (*Верховна Рада України*) (art. 75) złożona z 450 deputowanych ludowych wybieranych na podstawie powszechnego, równego i bezpośredniego prawa wyborczego w głosowaniu tajnym na 4 lata (art. 76). Rada Najwyższa stanowi przedstawicielstwo ogólnonarodowe, a jej zakres kompetencji jest rozległy i obejmuje 36 spraw określonych w konstytucji (ZIELIŃSKI 2003: 8). Głową państwa jest wybierany w wyborach powszechnych na 5 lat Prezydent (*Президент*) (art. 103) o szeroko zakrojonych kompetencjach (art. 106, pkt 1–31). Rząd (*Кабінет Міністрів*) tworzą Premier (*Прем'єр-міністр*) i ministrowie (BILSKI 2005: 551–554) i jest on najwyższym organem w systemie organów władzy wykonawczej (art. 113). Między Radą Najwyższą, Prezydentem i Radą Ministrów do 2004 r. panowały równorzędne stosunki (ZIELIŃSKI 2003: 9), ale po wydarzeniach pomarańczowej rewolucji (*Помаранчева революція*, 2004 r.) i Euromajdanu (*Євромайдан*, 2013 r.) Parlament uzyskał przewagę nad Prezydentem, a ustrój przekształca się w kierunku systemu parlamentarnego z silną pozycją prezydenta. Obecnie Ukrainę można nazwać krajem transformującym z reżimu nieskonsolidowanego autorytaryzmu do demokracji.

Ukraina jest państwem unitarnym (art. 2), republiką (art. 5), w skład której wchodzi Autonomiczna Republika Krym (*Автономна Республіка Крим*) oraz 26 obwodów (*область*) podzielonych na 476 rejonów i dwa miasta wydzielone (Kijów i Sewastopol) (art. 133). W wyniku wojny domowej w 2014 r. Ukraina straciła konstytucyjną kontrolę nad Autonomiczną Republiką Krym, która w 2014 r. przyłączyła się do Federacji Rosyjskiej. Ponadto separację ogłosiły rejony wschodnie Ukrainy: części Donieckiego Zagłębia Węglowego (Donbasu) oraz obszary sąsiednie. Na terenie obwodów donieckiego i ługańskiego utworzyły się rosyjskojęzyczna samozwańcza Doniecka Republika Ludowa (*Донецька Народная Республіка*) i Ługańska Republika Ludowa (*Луганська Народная Республіка*), militarnie wspierane przez Federację Rosyjską. Dziś na

tych terenach trwają walki separatystów z siłami rządowymi. Pod względem konstytucyjnym ustrój terytorialny Ukrainy opiera się na zasadach unitarności i integralności terytorium państwa, zharmonizowania centralizacji z decentralizacją podczas sprawowania władzy państwowej, równomiernego rozwoju społeczno-gospodarczego regionów, z uwzględnieniem ich właściwości historycznych, ekonomicznych, ekologicznych, geograficznych i demograficznych, tradycji etnicznych i kulturowych (art. 132). W konstytucji zaznacza się też, że Autonomiczna Republika Krym jest nieodłączną częścią składową Ukrainy (art. 134).

Do 2013 r. na Ukrainie funkcjonowały rządy oligarchii energetycznej, do której zalicza się również ikonę demokratycznych zmian i przywódczynię pomarańczowej rewolucji Julię Tymoszenko (Юлія Тимошенко). Źródeł oligarchii ukraińskiej należy szukać w nomenklaturze okresu sowieckiego i procesach prywatyzacji z początku lat 90. XX w., która przebiegała w sposób dalece nietransparentny i w przeważającej części odbywała się niezgodnie z obowiązującym ówczesnie prawem prywatyzacyjnym (CHARKIEWICZ 2012). Oligarchia ukraińska jest elementem stopującym demokratyzację i ekonomiczną transformację kraju.

Stosunki Ukrainy z Unią Europejską zostały nawiązane w 1994 r., kiedy to podpisano układ o partnerstwie i współpracy. *De facto* jednak, ze względu na zawirowania polityczne w kraju i walkę między grupami oligarchów o urząd prezydenta, formalną podstawą stosunków UE z Ukrainą stała się dopiero umowa o partnerstwie i współpracy z 1998 r., zablokowana przez prorosyjskich prezydentów na 12 lat. Ukraina podpisała i ratyfikowała umowę stowarzyszeniową z UE (USU 2014) dopiero po wydarzeniach Euromajdanu i wybuchu wojny domowej w 2014 r. (Dz. Urz. UE 2014 L 161: s. 3). Zaznacza się w niej, że u podstaw współpracy leży poszanowanie zasad demokratycznych, praw człowieka i podstawowych wolności (USU 2014: art. 2) oraz zasady wolnej gospodarki rynkowej, praworządność, dobre sprawowanie rządów, walka z korupcją, walka z różnymi formami międzynarodowej przestępczości zorganizowanej i terroryzmu, promowanie zrównoważonego rozwoju (USU 2014: art. 3).

Ukraina jest krajem rozwijającym się, przemysłowo-rolniczym, przechodzącym od systemu gospodarki centralnie sterowanej do gospodarki wolnorynkowej, przeżywającym wielkie trudności rozwojowe. Po ogłoszeniu niepodległości przerwano powiązania kooperacyjne z państwami byłego ZSRR, a produkcja prawie we wszystkich działach produkcyjnych obniżyła się o ponad 50%. Ukraina jest uzależniona od Rosji pod względem surowcowym i energetycznym, choć sama posiada ponad 90 rodzajów kopalin użytecznych. Na terytorium Ukrainy są skoncentrowane wielkie zasoby rud manganowych i żelaza, uranu, węgla koksującego, siarki rodzimej, soli kamiennej i potasowej, surowców do produkcji cementu. Ukraińskie zasoby mineralno-surowcowe są jednymi z najlepszych jakościowo zasobów na świecie. W latach 2000–2008 PKB kraju rósł średnio o 7% (według oficjalnych statystyk), ale w 2009 r. nastąpił znaczny spadek. W 2013 r. PKB Ukrainy wynosił 178,3 mld USD, co *per capita* dawało 3,960 tys. USD i sytuowało kraj na 134. miejscu na świecie, podobnie jak Armenię (BŚ 2014).

Populacja Ukrainy liczy 45 410 mln ludności (BS 2014), z czego 77,8% stanowią Ukraińcy, 17,3% – Rosjanie, 0,6% – Białorusini. Dominującym wyznaniem jest prawosławie (76,7%), bezwyznaniowość deklaruje 14,7% społeczeństwa, zaś katolicyzm – 5,4%. Wskaźnik rozwoju społecznego (0,734) plasuje Ukrainę na 83. miejscu na świecie, porównywalnie do Macedonii i Peru (HDI 2013). Jednostką monetarną jest hrywna i nie jest ona walutą wymiennalną.

Bibliografia

- Antoszewski A., Herbut R. (2001). *Systemy polityczne współczesnego świata*. Gdańsk: Arche.
- Baranowski B., Baranowski K. (1987). *Historia Azerbejdżanu*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Bilski P. (2005). *System polityczny Ukrainy* [w:] W. Sokół, M. Żmigrodzki (red.), *Systemy polityczne państw Europy Środkowej i Wschodniej*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, s. 543–578.
- Brzeziński M. (2011). *Pozycja ustrojowa Prezydenta Republiki Azerbejdżanu*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” (4) 8, s. 135–152.
- Charkiewicz P. (2010) *Oligarchia na Ukrainie – geneza, aktorzy, działalność*, Eastbook, www. <http://eastbook.eu/>.
- Eberhardt P. (2002). *Geografia ludności Rosji*. Warszawa: PWN.
- Fejgin (1998). *Фейгин М. Кавказский узел*, „Новый мир”, 9, http://magazines.russ.ru/novyi_mi/1998/9/fejg.html (dostęp: 07.05.2014).
- Fisher J.M. (2005). *Systemy polityczne oraz polityka wewnętrzna i zagraniczna w państwach postkomunistycznych Europy i Azji w latach 2004–2005*. Warszawa: Polska Akademia Nauk, Komitet Nauk Politycznych.
- Foligowski P. (1999). *Białoruś. Trudna niepodległość*. Wrocław: Alta.
- Furier A. (2000). *Droga Gruzji do niepodległości*. Poznań: ZBN PAN.
- Karabachskij konflikt* (2006). *Карабахский конфликт азербайджанский взгляд*, <http://www.e-reading.link> (dostęp: 01.04.2010).
- Karbalewicz W. (2013). *Aleksandr Łukaszenko. Portret polityczny*. Warszawa: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych.
- Konstytucja Armenii* (2004). Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Konstytucja Azerbejdżanu* (1995). *Конституция Азербайджанской Республики*, <http://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/ru/az/az057ru.pdf> (dostęp: 14.08.2015).
- Konstytucja Gruzji* (1995). *Конституция Союзной республики Грузии*, <http://worldconstitutions.ru/?p=630> (dostęp: 14.08.2015).
- Konstytucja Mołdawii* (1994). *Constituția Republicii Moldova*, „Monitorul Oficial al R. Mołdova nr. 1 din 12.08.1994”, http://www.ccrm.md/public/files/file/Acte_leg/Constitutia.pdf.
- Konstytucja Rosji* (2000). Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe.
- Konstytucja Ukrainy* (1999). Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe.
- Kwiatkiewicz P. (2009). *Z wojny i chaosu. Azerbejdżan: ukształtowanie niepodległego państwa*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Materski W. (2000). *Gruzja*. Warszawa: Wydawnictwo Trio.
- Mironowicz E. (1999). *Białoruś*. Warszawa: Wydawnictwo Trio.
- Nowosad A. (2005) *(Geo)polityczne ukształtowanie Armenii po upadku ZSRR* [w:] B. Bednarczyk, M. Lasoń, *Gospodarka i polityka. Wyzwania XXI w.* Kraków: Krakowskie Towarzystwo Edukacyjne, s. 113–156.

- Nowosad A. (2008). *Armenia – kraj między Europą a Azją. Kształtowanie modelu politycznego* [w:] J. Marczalek-Kawa (red.), *Życie polityczne Azji. Realia i dążenia*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, s. 71–118.
- Sadurski W. (2013). *Legal Opinion on Constitutional Amendment in Azerbaijan, 2009, Removing Presidential, Term Limits*, <http://www.hfhr.pl/wp-content/uploads/2013/08/Legal-Opinion-on-Azerbaijan2.pdf> (dostęp: 17.05.2015).
- Sagan S. (2004). *Wstęp* [w:] *Konstytucja Armenii*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Sarkisyan S. (2007). *Саркисян С., История на Армения*, София: Издателство Изток-Запад.
- Ternon Y. (1977). *Les Arméniens, Histoire d'un génocide*. Paris: Editions du Seuil [wyd. pol. 2005: *Ormianie, Historia zapomnianego ludobójstwa*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego].
- Zakrzewska-Dubasowa M. (1977). *Historia Armenii*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Wydawnictwo im. Ossolińskich.
- Zalesny J. (2013). *System konstytucyjny Azerbejdżanu*. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe.
- Zieliński E. (2003). *Rada Najwyższa Ukrainy*. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe.
- Zieliński E. (2003a). *Rada Najwyższa, Parlament Ukrainy*. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe.
- Zieliński E. (2005). *System Konstytucyjny Federacji Rosyjskiej*. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe.

Bazy danych

- ARMSTAT. National Statistical Service of Republic of Armenia, www.armstat.am/en
- AZERSTAT. The State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan, www.stat.gov.az
- Bank Światowy. World Bank, Data, <http://databank.worldbank.org>
- CBRF. Центральный банк Российской Федерации, <http://www.cbr.ru/>
- Euro-dane. Ekonomia Unii Europejskiej – wskaźniki gospodarcze, <http://euro-dane.com.pl/>
- HDI. Human Development Index trends 1980–2013, United Nations Development Programme. Dostęp online: <http://hdr.undp.org/>
- HRR. U.S. Dept. of State, Human Rights Report 2012, <http://www.state.gov/j/drl/rls/hrrpt/2012humanrightsreport/#wrapper>
- RIA NOVOSTI. РИА Новости, www.ria.ru
- TE. Trading Economics, <http://pl.tradingeconomics.com/norway/inflation-cpi>
- TI. Transparency International, The Global Coalition against Corruption, <http://www.transparency.org/cpi2013/results>
- UNECE. United Nations Economic Commission for Europe, <http://w3.unece.org>